

Мұнда ж дыбысы тек жол басындағы сөздерде ғана емес, тармақ ішіндегі сөздерде де келіп отырады: жайнаған туың жығылмай, жасқанып жаудан тығылмай, жасаулы жаудан бұрылмай т.т.

Аллитерацияның құлаққа жағымды саздық қызметін мақал-мәтелдер де жақсы пайдаланады. Мысалы, «Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнар» деген мақал қ дыбысынан басталатын сөздерді шоғырлап, белгілі әсер беріп тұр. «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелді елмен көрген, жұртпен көрген, халықпен көрген деп ауыстырып айтуға болмайды, өйткені мұнда көппен көрген деген сөздер аллитерацияны пайдаланғандықтан, құлаққа жағымды, айтуға жеңіл, еске сақтауға қолайлы мәтел болып тұр.

Қазақтың атақты билерінің сөздері көбінесе аллитерациялы болып келеді. Мысалы, «Төле би айтыпты» деген сөздерден: «Батыр деген – барақ ит, екі долы қатынның бірі табады, би деген – бір бұлақ, қатынның ілуде бірі табады» деген шешендікте батыр, би деген сөздеріне б дыбысынан басталатын барақ, бұлақ деген теңеулер алынған.

Осы құбылыс дауысты дыбыстарға қатысты болып келсе, а с с о н а н с деп аталады. Бұл да қазақ тілінде орын алады. Бұған классикалық мысал ретінде Махамбеттің атақты «Ереуіл атқа ер салмай» деп басталатын өлеңін келтіруге болады. Мұнда өлеңнің әрбір тармағы е дыбысынан басталатын сөзбен келеді. Сондай-ақ ақындар өлеңнің бір жолында біркелкі дауыстыдан басталатын сөздерді алу арқылы да ассонанс тәсілін қолданады. Мысалы, Фариза Оңғарсынованың:

Айналайын, ауылдың адамдары-ай,
Сендер барда бұзылар заман қалай? –

деген өлең жолдарында а дауысты дыбысымен ассонанс жасалып тұр.

Аллитерация мен ассонанс құбылыстары тек үн сазын келтіру үшін ғана емес, айтылмақ ойға екпін түсіру, ақынның көңіл күйін білдіру сияқты стильдік қызмет те атқарады. Мысалы, Жамбылдың Алғадай деген баласы Ұлы Отан соғысында қаза тапқанын естігенде:

Алатауды айналсам
Алғадайым табам ба?!
Сарыарқаны сандалсам
Саңлағымды табам ба?! –

деп күңірену үстінде Алатауды айналсам, Алғадайым... Сарыарқаны сандалсам, саңлағымды...деп ассонанс пен аллитерация жасап, Алғадай, саңлақ сөздеріне екпін түсіріп, әке зарын мейлінше әсерлі етіп беріп тұр.

Әдебиеттер:

- 1.Сыздықова Р. Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары). Көмекші оқу құралы. — Алматы: «Санат», 1995. — 120 бет
- 2.Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. — Алматы: «Ғылым», 1984. — 184 бет
- 3.Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. — Алматы: «Мектеп», 1984. — 75 бет

№14 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазы нормаларының қолданылу жайы.

Мақсаты: Сөз сазы нормалары туралы түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Әдеби тіл және орфоэпия
- 2.Орфоэпиялық норманың сипаты

Сөзді дыбыстау, яғни дұрыс айту нормалары – барлық сәттерде бірдей, ешбір бұлжымайтын нәрсе емес. Жалпы ауызша сөйлеудің, яғни сөзді ауызша жеткізудің екі типі бар: бірі – сөздерді толық әуенмен (ғылымда ол «толық стиль» деп аталады) айту, екіншісі – әдеттегі сөйлесу әуенінде айту. Сөздерді толық әуенмен айтқанда, оларды нақпа-нақтап, бір-бірімен аса жымдастырмай, кейде сөз аяғын созып, әр сөзді тындаушыға мейлінше анық етіп жеткіземіз. Бұл әуен митинг сияқты аса көп жұрт жиналған жерлерде қолданылады, өйткені митингілерде мыңдаған адамға қарата айтылатын сөз өте маңызды болғандықтан, ол сөздің барша тындаушыға барынша түсінікті болып, мейлінше анық естілуі көзделеді. Сондай-ақ айтылмақ сөзді (ойды) тілі жаңа шығып келе жатқан сәбиге немесе сол тілді әлі әбден меңгермеген өзге ұлт өкіліне түсінікті етіп білдіру үшін де толық айту мәнерін қолданамыз. Бірақ өмірде сөздерді толық айту мәнерінен гөрі сөйлесу әуені әлдеқайда жиі қолданылады. Бұл мәнерде сөздер аса шапшаң емес, бірқыдыру баяулата, бірақ дауыс ырғағы жағынан топтастырыла, бір-бірімен қиюластырыла айтылады. Театрларда, радио мен теледидарда, топ алдына айтылатын (оқылатын) лекция-баяндамаларда сөз айтудың осы әуені пайдаланылады.

Сөйлесу мәнерінің өзі де біркелкі емес. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай, әрбір сөзді нақпа-нақтап дыбыстау орын алады. Мысалы, радио мен теледидардан берілетін мемлекеттік, халықаралық маңызы аса зор ресми хабарлар көбінесе салтанатты әуенмен беріледі. Пьесаларда да белгілі бір жағдайға (ситуацияға) орай кейбір монологтер немесе тіпті бір-екі ауыз сөз де көтеріңкі үнмен айтылуы мүмкін. Бірақ қай-қайсысында да тындаушыға түсінікті болып шығатын айқындықпен қатар, сөздердің сөйлеу актісіндегі бір-біріне ететін әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп, үйлесіп айтылуы қатаң сақталуға тиіс. Бұл талап әншілер мен актерлерге, дикторлар мен комментаторларға, мұғалімдер мен лекторларға және жиын-жиналыстарда сөйлеушілерге, баяндамашыларға қойылады.

Сөздердің бір-бірімен үндесетін дыбыстық заңдарының күші барлық жерде: күнделікті сөйлеу тәжірибесінде, мектеп оқушылары мен студенттердің сабақ үстіндегі сөйлегендерінде, беретін жауаптарында, драма, комедия, трагедия сияқты пьесаларда ойнағанда, тақпақ айтқанда, кинода, радио мен телехабарларда, жиналыстар мен митингілерде сөйлегенде бірдей болғанмен, әр жанрдың, тіпті бір жанрдағы әр шығарма түрінің, әр жағдайдағы сөйленген сөздің айтылу мәнерінде айырмашылықтар болады. Мысалы, сөз дыбыстарын «ойнатып» әрі белгілі бір өлшеммен жазылған, мақал, мәтел, фразеологизмдерге бай «Еңлік-Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Қарагөз» пьесалары (бәрі де – Мұхтар Әуезовтікі), Ғабит Мүсіреповтің «Ақан сері-Ақтоқты», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесалары, Қалижан Бекхожиннің «Ұлан асуы», Тахауи Ахтановтың «Ант» драмасы, С. Сыматаевтың «Зар заман» пьесаларының сөздерін айту мен біздің күндеріміздің тақырыптарына арналған пьесалардың сөздерін айтудың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Алдыңғылардың тілі дыбыстар гармониясын (сазын) көбірек талап етеді, сөздің музыкалығын, әуезді болуын қалайды. Олардағы ырғақтық-мелодикалық топтардың өзі тілімізде әбден қалыптасқан, сөздері бір-бірімен ұйқас, өлшем дегендермен «цементтелген», яғни жымдасқан, үндескен болып келеді. Мысалы, «Еңлік-Кебектегі» Көбей мен Еспембеттің айтысын алайық. Мұндағы курсивпен теріліп көрсетілген сөздердің айтылуына назар аударыңыз (жазуда бүкіл мәтінді мүмкіндігінше транскрипциялап көрсетуге тырыстық, дегенмен сөздердің сөйлеу актісіндегі дыбысталуын таңбалармен білдіру өте қиын, яғни транскрипцияда сөздің жазылуы мен айтылуы айна-қатесіз дәлме-дәл түсе бермейді):

Еспембет. Тобұқтұ / шайалығығынды ғылдыңба / білегі жұуандығынды ғылдыңба / алалы жылқы / ақтылы ғойұн / жосұлтұб алдың // ата ғонұсұнан / іргесін аудардың / ай дер ажа / қой дер қожа / болған жоқ // жетіботұрған жесірімді / бір тентегін/ат сауұрұна салыб әкетіб отұр // ағайын // ұзұнда өштү / қысқада кектімессің // бітім сұрап / кісі салсам / бақайыңнан гелтірмейсің //.

К ө б е й. Еспембет / кеден недем болт / кедергі недем болт / деб отұрсұң ... қой асығын / қолұнап / қолайыңа жақса / сақа ғой // саптайаққа / ас құйұп / сабынан / қарауұл гарайтын болсаң / мем бйлік айтпайым//.

Бұл үздіктердегі тұрақты тіркестер (фразеологизмдер) мен мақал-мәтелдер курсивпен көрсетілді. Бұлар текстің белгілі бір өлшеммен, ырғақпен айтылуына жәрдемдесіп, айтысушы билер сөзін құлаққа жағымды сазбен жеткізеді.

Тұтасынан өлеңмен, оның ішінде ақ өлеңмен де (ақ өлең дегеніміз – ұйқасты, ырғақты сөз орайымен берілген мәтін) жазылған пьесалар тілінің музыкалылығы тіпті күшті болады. Ал жай диалогтермен берілген, яғни кейіпкерлерін әдеттегі ауызекі тілмен сөйлеткен пьесаларда бұл кейіпкерлер, сөз жоқ, Еспембетше, Абызша, Көбейше немесе Ақан сері мен Ақтоқтыша сөйлемейді. Әрине, қалыптағы тұрмысқа сай сөйлегенде де, мақал-мәтелдер мен айшықты сөз тіркестерін қолданамыз, бұл – пьесаларда да орын алады. Дегенмен Еспембеттің сөзі мен қазіргі бір инженердің немесе «қаладан келген қылжақпастың» сөзі ішінде мақал-мәтел, ырғақты тіркестер болғанмен, олардың сөздері дыбысталуы мен сазы жағынан бірдей айтылмайды.

Бұдан «өткен замандардағы кейіпкерлердің сөзін айту қиын, қазіргі адамдардың сөзін айту оңай» деген тұжырым шықпайды: әңгіме – кейіпкердің қай кездің адамы екендігінде емес, пьесаның жанрлық ерекшелігінде, қай стильде ұсынылғандығында. Романтикалық стиль көбінесе көтеріңкі сазбен, белгілі бір ырғақпен айтуды қалайды. Ал бүгінгі күнделікті өмір тақырыбына жазылған пьесалардағы кейіпкерлердің дені әдеттегі сөйлеу үнін ұстанады. Әрине, қазіргі сөйлеу тілімізде де белгілі нақышқа келтіре ерекше айтатын тұстар аз емес.

Қысқасы, бұл айтылғандардан, актерлер сахна сөзінде өздері ойнайтын әр пьесаның жанрлық-стильдік сипатын, кейіпкердің образын қатты ескерулері қажет. Қай заманды суреттеген шығарма болмасын, қай тақырыпқа жазылған пьеса болмасын, қай жанрдағы өлең мен мәтін (тақпақ, терме т.т.) болмасын – барлығы да қазақ сахнасы мен киносынан, радиосы мен теледидарынан көркем сөздің құлаққа жағымды келіп, табиғи түрде айтылуы (дыбысталуы) талап етіледі.

Сөзді дұрыс жазу (орфография) сияқты, дұрыс айту да (орфоэпия да) – әдеби тілдің бір қыры. Екеуінің де міндеті – тілді әркім өз қалауынша, өз білгенінше жұмсамай, оның көпшілікке ортақ барша заңдылықтарын сақтап пайдалану болып табылады. Ондай ортақтық пен ыңғайлылық үшін белгілі бір орфоэпиялық нормалардың болуы – заңды да, міндетті де. Ол нормаларды қатаң сақтау, жетілдіру, орнықтыру – қазақ тілінде сөйлейтін барша жұрттың (әр адамның) борышы. Әсіресе бұл абыройлы міндет мұғалімдер мен мәдениет қызметкерлерінің, сахна қайраткерлері мен әншілердің, жиналыс, жиындарда шығып сөйлеушілердің, дикторлар мен жалпы радиодан, теледидардан сөйлеушілердің алдында тұрады. Бұлар тіл мәдениетінің бір ұшы – сөзді дұрыс айту заңдылықтарын (ережелерін) берік ұстанып, оларды қалың жұртшылыққа жаюшылар, орфоэпиялық нормалардың жоқтаушылары болулары тиіс.

Өкінішке орай, бүгінгі таңда бұл талап толық орындалып отырған жоқ. Сөзді (ойды) ауызша айтуда әркілі себептерден болып жатқан қателіктер мен жайсыздықтар орын алып келеді. Солардың ішінде ең жиі кездесетіні – қазақ тілінің дыбыс жүйесінің табиғи тәртібі болып саналатын үндестік заңдарын сақтамай, сөздерді қалай жазылса, солай оқу (айту) немесе сөздің жеке тұрғандағы тұлғасы қандай болса, сол күйінде айту қателігі. Мысалы, қ, к, п сияқты қатаң дыбыстарды қажет жерінде ұяңдатпай айту жиі ұшырасады. Соның салдарынан күңгөрүү, негерек, аздаңгейін, құрғол, ағала болып айтылуға тиіс сөздерді жазылуынша күнкөру, некерек, азданкейін, құрқол, ақала түрінде айтушылық етек алып барады (бұл сөздер бір ырғақпен айтылатын топтар болғандықтан, біріктіріп жаздық, әйтпесе олардың жазылууда күн көру, не керек, аздан кейін, құр қол, ақ ала болып, бөлек-бөлек таңбаланатыны аян). Сондай-ақ бөлгер, сәудегер, шәй, Жәмила деп дыбысталуға тиіс сөздерді жазылуынша балгер, саудагер, шай, Жәмила деп айтушылық та жоқ емес.

Бұл күнде сөз сазына қатысты қиындықтың көзге түсетін және бір тұсы – о, ө, е дауысты дыбыстарының қазақ сөзінің басында келгендегі айтылуы. Қазақ сөздерінің басындағы осы дыбыстардың алдында қосамжар у, й дыбыстары айтылуы керек болса, бұл заңдылықты сақтамай, сөздерді «орысша» айту байқалады: отан сөзінің қазақша айтылуы уотан болуы керек, ел сөзі орысша айтсақ, эль, қазақша дұрыс айтар болсақ, йел. Сол сияқты сөз басында немесе бірінші буында келген о, ө, ұ, ү еріндік дыбыстарының келесі буындардағы ы, і, е деген езулік дауыстыларын өздеріне ұқсатып айтқызатыны да ескерілмей, сөздердің жазылуынша оқылуы орын алып келеді. Мысалы, құрұқ, күлүмгөз, күмүс деп айтылуға тиіс сөздерді құрық, күлімкөз, күміс деп айту әсіресе жастардың тілінде жиі кездеседі.

Дикторлар мен хабар, концерт жүргізушілердің, оқушы жастардың сөз сазындағы тағы бір қатесі – сөздердің ешбір дыбысын түсірмей, әр сөзді немесе біріккен сөз, қос сөздердің әр бөлігін (компонентін) бөліп-бөліп айтатын тұстарында көзге түседі (дәлірек айтсақ, құлаққа шалынады). Мысалы, Құрман ғазының күйі Сары арқа, Ықыластың күйі Кері толғау, Мұхиттың әні Кіші айдай деп, ән-күй аттарын (білдіріп тұрған екі сөздің әрқайсысын бөлек-бөлек айтатын конференциялар мен дикторлар жоқ емес. Әрине, олардың бұл әрекеттегі ниеттері адал, өйткені бұл орайда шығарма аттарын тыңдаушыға анық етіп жеткізсем дегенді көздейтін болар. Бірақ сөздің түсінікті, анықтығы әр сөздің жеке-жеке айтылуынан шықпайды. Сондықтан жоғарғы ән-күй аттары қазақ құлағы кәнігі түрде қабылдайтын Сарарқа, Кертолғау, Кішайдай деген әуенде, яғни екі сөздің аралығындағы дауыстылардың бірінің «жұтылып» кеткен түрінде айтылуға тиіс, себебі Сарарқа атауы сары және арқа деген сөздердің жеке-жеке мағыналарынан хабар бермейді, екеуін қосып (тіркестіріп) айтудан жаңа сөз – жер атын білдіретін жалқы есім болып тұрғанын нысанаға алу қажет.

Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларының бұзылуына себеп болатын факторлардың және бірі – сөзді ауызша айтудағы жазба тілдің, жазудың ықпалы, яғни сөзді жазылуынша оқу дәстүрі.

Әдеби тілді дамытуда, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, лексика-грамматикалық және орфографиялық нормаларын қалыптастырып, көпшілікке жаюда жазудың рөлі зор екені мәлім. Жазу – бұл күнде әдебиеттің барлық түрін таратудың басты құралы. Осындай орны ерекше жазудың сөзді дұрыс айту саласына келгенде, ескеретін бір жайы бар. Ол – сөздің жазылуы оның дыбысталуымен, әсіресе сөйлеу актісінде айтылуымен әрдайым сайма-сай келе бермейтіндігі. Сөзді дұрыс жазу бар да дұрыс айту бар, яғни сөздің орфографиялық нормалары бар да орфоэпиялық нормалары бар. Бұл екеуінің дәлме-дәл түсетін сәттері де аз емес. Мысалы, сөздердің қалай жазылса, солай оқылатын жерлері болады. Айталық, кіндігімнің жас қаны тамған жері – аулым деген өлең жолының бірер сөзінен (аулым – ауұлұм) басқасы осы жазылған түрінде айтылады. Мұнда дыбыстары бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі сәл өзгертетін орындар жоқ. Ал көптеген жағдайда сөздер жазылуынша айтылмайды (оқылмайды). Мысалы, Абайдың:

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,

Аспанда ай мен күн шағылса да, –

деген өлең жолдарын дәл осылай жазылғанынша оқу (айту) – өрескел қате болар еді, яғни «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиюдің» орнына құлақты кесіп, түрпідей тиер еді. Мұнда дыбыстардың айтылуда бірін-бірі өз ыңғайына көндірген сәттері бар, сондықтан:

Жарқетпес / қарагөңүлүм/ неғылсада //

Аспанда / аймененгүн / шағылсада // –

түрінде оқылып, жазылуы мен айтылуында айырмашылық болады. Бұл жерде сөздерді соңғы көрсетілгендей айтылуынша жазу қандай қате болса, жазылуынша оқу (айту) сондай қате болып шығады.

Сөздерді жазылуынша оқудың өзі де – себепсіз емес. Оны тек жауапсыздықтан немесе білместіктен деуге болмас. Радио мен теледидар тыңдаушыларына, оқушылар мен студенттерге, жиын-жиналыстарға қатысушылар сияқты қалың көпшілікке қарата

айтылған сөздің неғұрлым түсінікті, айқын болуын дiттеймiз, ал сөздердi нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естiледi де түсiнiктiрек болып шығады. Анығы – анық, бiрақ бiрдi iздеп, екiншiнi жоғалтып аламыз: анықтық бар, сөз сазы жоқ. Мұндайда ой болады және ол ойды бiлдiрiп тұрған сөздер жеке-жеке түсiнiктi, анық болады, бiрақ олардың бiр-бiрiмен қиюласқан үйлесiмi жоқ болып шығады. Бұл – сөздердi қазақша айту емес, қазақша тiзбектеп өту болып шығады. Алдымызда тiлдiң өзi емес, фотосуретi көрсетiлгендей әсер етедi, өйткенi ғалымдардың бiреуiнiң тауып айтқанындай, жазу – тiлдiң фотосуретi iспеттi, ал нағыз тiлдiң өзi – оның сөйлеу барысындағы көрiнiсi.

Кейбiреулер актер мен әншiлердiң, дикторлардың, оқушылардың және жалпы көпшiлiктiң ауызша тiлiндегi жоғарыдағыдай қателiктерiнiң басты себебiн қазақ тiлiнiң жергiлiктi ерекшелiктерiне байланыстырып, содан iздейтiн сияқты. Бұл – дұрыс емес.

Сөз жоқ, қазақ тiлiнiң кейбiр дыбыстарының айтылуына қатысты жер-жерге қарай ажыратылатын айырмашылықтары бар. Мысалы, әдеби тiлiмiздегi сөз басында келетiн ш дыбысын ч етiп айту (чатақ, чын, чырақ), сөз ортасында келген нд дыбыстарының орнына нл дыбыстарын айту (маңлай, таңлай, аңлау), сол сияқты сөз iшiндегi л дыбысын түсiрiп айту (болмайды деудiң орнына бомайды, келген жоқ деудiң орнына кеген жоқ деу), сөзге р дыбысын қосып жiберу (жоңыршқа, меруерт), ж дыбысының орнына й дыбысын айту (ойақ- бұяқ – ол жақ, бұл жақ деудiң орнына) т.т. осы тәрiздi құбылыстар – Қазақстанның белгiлi бiр өлкесi тұрғындарының сөйлеу тiлiнде кездесетiн ерекшелiктерi. Жергiлiктi ерекшелiктерге қарай екi түрлi дыбысталатын едәуiр сөздердiң әдеби варианты бұл күнде бiркыдыру тұрақталып, нормаға айналды. Мысалы, маңдай (маңлай емес), таңдай (таңлай емес), ие (еге емес). Бұл көрсетiлгендердiң жақша iшiндегi варианттарын жазушы өз кейiпкерлерiнiң тiлiне әдейi келтiргенде ғана солай айтып, өзге жағдайда әдеби нормасымен айту қажет.

Әдебиеттер:

- 1.Рәбиға Сыздық. Қазақ тiлiнiң анықтағышы (емле, тыныс белгiлерi, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000, - 532 б.
2. Қазақ әдеби тiлiнiң анықтамалығы / Құрастырған: С.А.Итеғұлова, А.Қ.Қожахмет. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тiлдердi дамытудың республикалық үйлестiру әдiстемелiк орталығы, 2016. – 150 б.
3. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия – Алматы 2018, – 250 б

№15 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазы ережелерін игеруде ескерілетін жайттар

Мақсаты: Сөз сазы ережелерін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Ырғақ
- 2.Дауыс тембрі

Қазақ тiлiнде сөздердi дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негiзгi-негiзгi заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерiн саралап көрсетпес бұрын, осы қағидаларды жақсы түсiнiп, дұрыс игеруге қатысты бiрқатар жайттарды әңгiмелеу қажет. Олардың бiрi – сөйлеу үстiнде сөздердiң екiден-үштен топтасып, бiр деммен айтылатындығы.

Сөйлеу актiсiнде айтылуы жағынан сөздердiң бiр-бiрiне ететiн ықпалы, дыбыстық өзгерiстерi бiр деммен топтасқан сөздердiң11 ара-жiгiнде және өн бойларында пайда болады. Сондықтан, ең алдымен, «бiр деммен топтасқан сөздер» дегенiмiз не, яғни сөздер қандай жағдайда бiр деммен, бiр ырғақпен, бiр